
ВИКОНАВСЬКА І МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ

УДК 78.03

Алла Черноіваненко

ВІРТУОЗНІ ЗАСАДИ МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАЛІЗМУ

У статті виявляється смислове поле понять «віртуозність», «віртуоз». Стверджується іманентна властивість явища віртуозності у музичному інструменталізмі як виконавського комплексу теоретичної, практичної та онтологічної «доблесті».

Ключові слова: музичний інструменталізм, віртуоз, віртуозність, виконавська майстерність.

Якість віртуозності викликає асоціації, у першу чергу, з мистецтвом і, насамперед, з музичною виконавською творчістю (хоча в період розквіту інструментальної віртуозності – романтичну добу – практично всі відомі віртуози-виконавці були й композиторами, які стали родоначальниками основних напрямків розвитку інструментального мистецтва і розквіту конкретного виду професійно-академічного інструменталізму). Про віртуозність і віртуозні якості виконавської творчості взагалі, конкретних виконавців, а також виконуваної ними музики говориться, так чи інакше, при аналізі будь-якої складової музичної творчості. Причому часто автори вкладають в існуюче поняття різний зміст. Тому актуальним завданням представляється дефініювати понятійний апарат у цій сфері. Крім того, віртуозність – невід’ємна якість як вокального, так і інструментального музичного мистецтва – наочно демонструє їхній взаємозв’язок і взаємовплив у ході музично-історичного процесу. Метою нашої статті стало виявлення віртуозних засад, властивих інструментальній музичній культурі як невід’ємної властивості останньої. Об’єктом виступає інструментальна музична творчість, а предметом – віртуозні засади останньої.

Що стосується теоретичного підходу до проблеми віртуозності, то, як указує Г. Мурадян, музикознавці розглядають явище звичайно із трьох ракурсів: як «словниково-академічні визначення», як «амбівалентні висловлення – віртуозність як наснага і віртуозність як захоплення технічною стороною виконання» та з обліком «своєї власної проблематики досліджень, не акцентуючи увагу на значенневому і музично-історичному, філософському коріннях цього явища» як сама Г. Мурадян, так і Б. Бородин у своїй докторській дисертації «Феномен фортепіанної транскрипції: досвід комплексного дослідження» [2], і деякі інші автори.

Етимологія слова віртуоз сходить до італійського *virtuoso* (буквально «добродесний, сильний») від латинського *virtus* («чеснота»), як стверджує автор одного з найавторитетніших етимологічних словників російської мови нашого часу Макс Фасмер [14]. Укладач іншого «Етимологічного словника», Крилов, вказує на запозичення в російську мову з французької, «де *virtuose* сходить до італійського *virtuoso* – «видатний майстер, артист»; латинське *virtuoso* – «сильний, добродесний» від *virtus* – «чеснота, сила, мужність», зроблене у свою чергу від *vir* – «чоловік» [8].

У великій частині словниково-енциклопедичних визначень поняття *віртуозності* співвідноситься або пов’язується з *технікою* виконання: віртуоз (італ. *virtuoso* - від лат. *virtus* - доблесть, талант) – артист (виконавець), який «у досконалості (або «майстерно» – *А.Ч.*) володіє технікою свого мистецтва» (Тлумачні словники Єфремової, Ожегова, Кузнєцова, Малий академічний словник), «справи» (Тлумачні словники Єфремової, Ожегова, Енциклопедичний словник), «виконавської майстерності» (Етимологічний словник) [5].

Частина із зазначених довідників дають і друге визначення поняття віртуоз: «людина, яка досягла в роботі найвишого ступеня майстерності» (Великий енциклопедичний словник), «високої майстерності» (Тлумачні словники Єфремової, Кузнєцова) і т.д. [5].

А от у словниках іноземних слів та іноземних слів, що ввійшли у вживання в російській (українській) мові, відзначається винятково остання якість: «майстер, який відмінно знає свою справу» («Словник іноземних слів, що ввійшли до складу російської мови» А.Чудінова), «майстер у своїй справі, але переважно граючий чудово на музичному інструменті» («Пояснення 25000 іноземних слів, що ввійшли у вживання в російську мову, з означенням їхнього коріння» А.Міхельсона, 1865), «який досягся найвищої досконалості у виконанні музичних та вокальних творів та й взагалі виявляє високий ступінь мистецтва в будь-якій галузі» («Повний словник іноземних слів, що ввійшли у вживання в російській мові» М.Попова, 1907), «особа, що досяглася високого ступеня досконалості в будь-якому мистецтві, особливо в музиці» («Словник іноземних слів, що ввійшли до складу російської мови» Ф.Павленкова, 1907). Останні чотири зазначені джерела дають посилання на французьке *virtuose* – від італійського *virtuoso* – сильний, спритний. Великий англо-російський тлумачний словник, а також Англо-російський філософський і Англо-російський короткий словники вже з англійської переводять *virtuoso* як «1) віртуоз; 2) цінитель мистецтва; знавець або колекціонер предметів мистецтва, стародавностей, раритетів і т.п.; 3) учений» [3].

Солідаризується з визначеннями найвищого ступеня майстерності, причому саме в *музичному виконавському мистецтві*, і російський лінгвіст В. Даль: віртуоз – «досить вправний музикант, гравець, виконавець музики; музикант-дока» (Тлумачний словник Даля) [5].

Опорність художньої виразності на «блискучу» техніку виявляється й у «Словнику по суспільних науках. Глосарій.ру»: віртуоз – «виконавець, який володіє видатними здатностями й блискучою технікою свого мистецтва. Віртуозність як вищий щабель майстерності дозволяє вільно й повно користуватися засобами художньої виразності. *Virtuoso* від латинського *Virtus* – талант» [6].

Аналогічної точки зору дотримуються Брокгауз і Ефрон: віртуоз – «музикант-виконавець, який володіє своїм мистецтвом у досконалості. Глибоке художнє розуміння і повна технічна свобода становлять відмітні якості віртуоза» [5]. Як і останні автори, Г.М. Коган, автор відповідних статей в «Великій Радянській енциклопедії» і «Музичній енциклопедії», підкреслює перевагу віднесеності поняття «до музикантів-виконавців – інструменталістів і вокалістів» та важливість «художності» техніки, її винятковий зв'язок зі змістом музичного твору: віртуоз – «музикант, артист, художник, який блискуче долає значні технічні труднощі... Мистецтво виконавця-віртуоза нерозривно пов'язане з артистичною наснагою, що захоплює аудиторію й сприяє яскравій і вражаючій інтерпретації творів» [5]. Відзначає автор і небезпеку однобічного захоплення віртуозністю, коли «зміст відступає на другий план і навіть приноситься в жертву демонстрації технічної майстерності гри» [там само]. У Музичній енциклопедії Г. Коган, прослідковуючи етимологію та історію поняття, знову стверджує: «Віртуозність дозволяє з максимальною повнотою донести до слухача зміст музичного твору» [4, с. 802]. Підкреслимо цей професійно-позитивний, творчо-імпульсивний аспект віртуозності, що прямо відбиває етимологічний зміст латинського *virtus* – талант, доблесть. Власне, тут і відбувається те преображальне диво творчості, яке не піддається поясненню, як прийнято вважати. Проте в даному випадку – справжньої віртуозності (у широкому сенсі) – остання «набуває значного трансформуючого потенціалу, здатним, якщо це необхідно, підняти і облагородити об'єкт свого застосування. Подібно до того, як досконала майстерність художника-віртуоза увічніює зображувані ним повсякденні предмети, так і видатні якості інтерпретації (віртуозної – А. Ч.) немов би заміщають художні недоліки інтерпретованого (у письмовому або звучному вигляді) твору», - пише Б. Бородін [2, с. 200]. В основі такої преображаючої здатності лежить «повне володіння матеріалом і засобами свого мистецтва, яке складає «добрість» митця» [там само].

Практично всі музиканти, так чи інакше обговорюючи віртуозні аспекти музичного мистецтва, насамперед, виконавського, відбивають у своїх оцінках амбівалентне відношення до явища, тобто, власне його амбівалентну природу. Амбівалентність підходу від техніки або «від музики» наочно виражена в поняттях віртуозності («дійсної віртуозності»), як стали казати в епоху розквіту інструментальної віртуозності – добу романтизму [4]) і віртуознічества (при якому «художня цінність музики та виконання відступає на другий план і навіть приноситься в жертву технічній майстерності гри» [там само]). Г. Мурадян убачає якесь значеннєве коріння такої амбівалентності в латинському походженні й подальшому середньовічному побутуванні слова віртуоз: «сила, доблесть і талант» як «староримські чесноти (*virtus*)» є канонічно необхідними для героя (імператора), якого символічно «представляє» його придворний музикант [10] (вперше таку ідею висловив Є.В. Дуков [7]). Таким чином, визначення «віртуоз» могло бути спроектоване в сферу мистецтва (частіше, музики). Слід урахувати при цьому й силу безпосереднього, позавербального впливу музики на аудиторію. І тут

якість зазначеної «позавербальності» висуває в перший ряд віртуозних мистецтв саме музичний інструменталізм (про іманентну природу інструментальної віртуозності фольклору міркує І. Мацієвський [9]). Особливо цінна у римлян чеснота *Virtus*-мужність зазвичай прямо пов'язана з Гонор (*Honos, Honor*) – почістю, що є нагородою за цю доблесть. Цікаво, що в російській та українській мовах в пародійному значенні «гонор» означає невинуватого зарозумілість, гординю (це і зовсім гріх з православної точки зору, недарма ж у православному храмовому співі заборонялися віртуозні, «земні» прикраси). Однак у літературній російській та українській мовах є слово «гонорар» (корінь якого – «гонор»), що означає «матеріальна винагорода за продукт художньої творчості» [10]. Гонораром (або іншою нагородою) віртуози заохочувалися завжди – тобто, їхній вплив на слухачів змушував останніх добровільно розставитися зі своїми матеріальними благами на користь виконавців. Стало бути, віртуози створювали для слухачів життєво необхідний «продукт», який вони (слухачі) не могли зробити самі – тобто були потрібні професійна майстерність і талант, а для інструменталістів – ще години шліфування інструментальних (віртуозних) прийомів гри.

У наступні епохи віртуозність знову «довелася до двору», досягши свого розквіту в інструментальній музичній культурі в добу романтизму. Зберігши свої позиції й у ХХ столітті в якості «культу блискучого виконання, ідеалу, отриманого в спадщину від абсолютистської епохи, ідеалу, який на всьому протязі буржуазної історії сприяв зіркам і віртуозам», віртуозність продовжує демонструвати амбівалентні властивості, тому що, на думку Т. Адорно, «принцип виставляння себе на показ – остентація – це і є принцип самого музикування. Музикант, який віртуозно володіє диригентською паличкою, голосом або сольним інструментом, у своєму *glamor*'і відбиває *glamor* публіки. Але й, поверх того, – тим, що мовою ринку називається вищим досягненням, світовим рівнем, – він підносить хвалу росту технічно-індустріальних продуктивних сил; критерії матеріальної практики позасвідомо переносяться на мистецтво» [1, с. 109]. Таким чином, у ХХ столітті віртуозність здобуває соціального відтінку.

Відмінність віртуозів від просто виконавців (що справедливо могло відбиватися й у розмірі гонорару, але не завжди) полягала в найвищому, видатному рівні майстерності і досконалості у володінні інструментом (голосом) на тлі інших професіоналів. Але найголовніше, що віртуози вміли викликати вибух слухачього захвату в силу певних цінних для слухача якостей, насамперед таких, що відразу кидаються в очі, тобто, впливають на перші ряди сприйняття (швидкість руху звукового потоку, сила звуку, складні прийоми гри або співу), але й глибше, у комбінації з тією непоясненою словами силою впливу, яку прийнято називати харизмою, магнетизмом, чарівництвом, дивом і т.д. На жаль, арсенал прийомів, що ускладнюється все більше, об'єктивно вимагає від музиканта спеціального, багаторазово повторюваного шліфування (особливо це стосується інструменталістів), фіксації на тілесно-матеріальній складовій (яка має й власну красу тієї самої доблесті-віртуозності) сприяв «відшаруванню» складової нематеріальної, ідейної (з наступним благим бажанням виконавця «повернути» останню в музичне ціле, як тільки будуть повноцінно виконані всі «доблесні» технічні вимоги). Власне, «поняття віртуозності виникає в результаті якогось абстрагування виконавського боку творчого діяння від ідеальної єдності задуму та його здійснення» [2, с. 200]. І таке абстрагування може загрожувати абсолютизацією, забуттям первісної цілісності.

На жаль, як у мистецтві кастратів ХVIII-ХІХ століть, так і у творчості віртуозних виконавців-інструменталістів ХІХ століття, відновлення споконвічної феургічної цілісності (Феургія, за П. Флоренським – «мистецтво Богоделанія» [15, с. 107], до якої ближче всіх має бути художня творчість [там само, с. 105]), не завжди вдавалося. Траплялося, що зовнішній інструментальний або вокальний диск ставав для виконавця самокоштовним на шкоду зазначеної цілісності. Один з відомих класичних прикладів зіставлення дійсного віртуоза-музиканта і віртуоза-технаря представляють в ХІХ столітті Ф. Ліст і З. Тальберг. Серед їхніх шанувальників і музичних критиків відбувалася ціла війна «тальбергівців і лістіанців». Втім, сьогодні ми пам'ятаємо й знаємо ім'я тільки віртуоза Ліста. Тоді ж, у ХІХ столітті, навіть з'явився зазначений вище спеціальний термін «дійсний віртуоз», щоб відрізнити віртуозів з тонким розумінням і повідомленням до публіки образного задуму, з первинністю ідейного змісту музики перед засобами його втілення – від віртуозів-«спортсменів».

У зв'язку зі сказаним віртуозність як якість характеристичну інтерпретації і інтерпретатора можна розглядати в музиці з декількох позицій. По-перше, це технічна майстерність (швидкості, тобто дрібної техніки, інтервальної, акордової, поліфонічної та іншої багатоголосних технік, їх поєднання і комбінації у фактурі). По-друге, технологічна майстерність (якість звуковидобування і звуковедення у відповідності зі стилістичними установками музики, артикуляційно-динамічна гнучкість виконання в різних темпах, від гранично швидких до гранично повільних, уміння рельєфно

розподілити голоси фактури, володіння специфічними тонкощами конкретного музичного інструменталізму, якість і мобільність зіставлення й комбінації різних інструментальних прийомів гри, володіння загально-музичними прийомами фразування, почуття форми, жанрово-стильових параметрів виконання і т.д.). По-третє, майстерність вищого порядку – духовно-артистична, ідейно-образна, якій підкоряються зазначені перші дві, але тільки на основі яких вона й можлива. Таким чином, віртуозом є тільки той музикант, який техніко-технологічні параметри свого виконання не мислить у відриві від художньо-образного змісту. При цьому віртуозність дозволяє йому з максимальною повнотою донести до слухача зміст музичного твору, навіть здійснити преображення посереднього композиторського тексту. Тоді «віртуозність стверджує панування духу, який творить, над відсталістю матерії: скульптор одушевляє брилу мармуру, композитор править світом звуків, виконавець підкорює свій інструмент» [2, с. 200]. Ця позиція стає особливо актуальною в ХХ – на початку ХХІ століть, коли антиномія «форма – зміст» втрачає своє протиріччя [13], коли інструментально-ігровий або вокальний прийом самі стають «іконами»-носіями (а не просто засобами) або навіть ініціаторами художніх ідей, змістовного аспекту музики.

Друга половина ХХ – початок ХХІ століть висувають фігуру «музиканта-інтерпретатора нової формації, пристосованого до вимог новітнього репертуару, що володіє необхідними особливостями музичного мислення, а також відповідними особистими якостями» [11, с. 21]. Позиція віртуозності такого виконавця усе менше оговорюється як окрема «чеснота» – по-перше, без цієї якості неможлива виконавська професія як така; по-друге, особливу цінність здобувають «високий рівень ерудиції, гарна поінформованість про новітні композиційні техніки, цілісне уявлення про творчість того або іншого композитора» [там само]. Примітно, що Л. Беріо називає такий комплекс «віртуозністю знання». Однак, крім такої «теоретичної віртуозності» усе більше значення для виконавців здобуває «віртуозність практична»: володіння різноманітними інструментальними прийомами звуковидобування (у тому числі, новітніми й нетрадиційними); уміння при необхідності препарувати або на ходу перестроїти інструмент, користуватися електронними засобами посилення й обробки звуку; придбання навичок гри в ансамблі з електронною фонограмою, використання додаткових інструментів, власного голосу, театральнo-драматичних прийомів і сцен та ін. Тому, для того, щоб «реалізовувати театральний, візуальний або вербальний параметри, музикантам важливо мати гнучке й рухливе мислення, бути психологічно розкутими та готовими до будь-якого повороту подій» [11, с. 22].

Таким чином, у результаті аналізу значення слова «віртуоз» можна дійти висновку про його співвідносність з особистими (і особистісними, тобто духовними) якостями виконавця. Зазначена співвідносність духовного / матеріального підтверджує необхідний нерозривний зв'язок віртуозної техніки з художньою ідеєю музичного твору, на що вказують усі провідні виконавці. Своїми основами віртуозність корениться у свідомості, у психіці виконавця й обумовлена її художньою активністю, творчою сміливістю, впевненою рішучістю, здатністю до яскравого вираження емоційного напруження.

У результаті аналізу значеннєвого поля понять «віртуозність», «віртуоз» можна стверджувати, що явище віртуозності в музиці виявилось фактично із самого початку музично-виконавської творчості як особиста майстерність виконавського інструменталізму і як особлива якість інтерпретації музичного твору. Дихотомія «форма – зміст», що втратила свою гостроту до кінця ХХ сторіччя, знайшла своє амбівалентне вираження в оцінці якості віртуозності музичного виконавства в попередню епоху аж до вираженої опозиції «віртуозності – віртуознічєства». Характерно, що традиція белькантового співу фактично з'являється перед нами як історія зародження й занепаду віртуозності вокального виконання, «коли опера переходить від заперечення віртуозного початку до логічного заперечення такого співу, який у собі віртуозного початку не містить» [10]. При цьому амбівалентна сутність віртуозності зазнала змін у відповідності з поглядами відповідної музичної епохи на «форму» і «зміст». Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть зложилися підстави для «нової віртуозності», що включає взаємозалежний і взаємодоповнюючий комплекс теоретичної, практичної та онтологічної «доблесті». Таким чином, віртуозність, з одного боку, співвідноситься з якістю виконавської майстерності (творчості) як одиничне / ціле; з іншого боку, віртуозність – це багато в чому філософське визначення «гранично припустимої досконалості виконання музичного твору, пов'язане із втіленням його художньої ідеї на основі вільного володіння» [10] всім комплексом інструментально-технічних, емоційно- і інтелектуально-змістовних, творчих, імпровізаційних, театральнo-артистичних засобів. Останнє визначення виводить віртуозність на узагальнено-філософський рівень співвідношення духовного / матеріального. Саме в такому розумінні

віртуозність розширює «межі можливого» і набуває самостійної естетичної цінності у своїй здатності преображати, максимально наближаючи виконавську творчість до феургічної, духовної діяльності.

1. Адорно Т. Избранное : Социология музыки / Теодор Адорно ; пер. А.В. Михайлова. – М.; СПб. : Университетская книга, 1998. – 445 с.
2. Бородин Б. Феномен фортепианной транскрипции: опыт комплексного исследования : дисс... докт. искусствоведения : 17.00.02 / Борис Борисович Бородин. – М., 2006. – 409 с.
3. Virtuoso // Большой англо-русский толковый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.your-english.ru/word/virtuoso>.
4. Virtuoso // Музыкальная энциклопедия : в 6-ти томах / [гл. ред. Ю.В. Келдыш]. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – Т. 1. – С. 802.
5. Virtuoso // Словари [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tolkslovar.ru/v3633.html>.
6. Virtuoso // Словарь по общественным наукам : Глоссарий.ру [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RAwoxyu.
7. Дуков Е. Концерт в истории западноевропейской культуры / Е.В. Дуков. – М. : Классика XXI, 2003. – 256 с.
8. Крылов П. Этимологический словарь русского языка / П.А. Крылов. – СПб. : ООО «Полиграфуслуги», 2005. – 432 с.
9. Мацневский И. Народная инструментальная музыка как феномен культуры / И.В. Мацневский. – Алматы : Дайк-пресс, 2007. – 520 с.
10. Мурадян Г. Кто такие виртуозы? / Г.В. Мурадян // Портал Школы реальной журналистики «ДЖЭМ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://up-jam.com/134-kto-takie-virtuozы.html>.
11. Мятлева Н. Исполнительская интерпретация музыки второй половины XX века: вопросы теории и практики : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. искусствоведения : спец. 17.00.02 «Музыкальное искусство» / Н.А. Мятлева. – Магнитогорск, 2010. – 26 с.
12. Симонова, Э. Р. Певческий голос в западной культуре: от раннего литургического пения к bel canto : автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. искусствоведения : спец. 17.00.02 – «Музыкальное искусство» / Элеонора Рауфовна Симонова; Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского. – М., 2007. – 46 с.
13. Холопова В. Музыка как вид искусства / В. Холопова. – 2-е изд. – М. : Консерватория, 1994. – 260 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка Макс Фасмер ; пер. с немец. и доп. О.Н. Трубачева; под ред. и с пред. Б.А. Ларина : в четырех томах. – Изд. второе, стереотип. – М. : Прогресс, 1986 – Т. I. – 573 с.
15. Флоренский П. Из богословского наследия // Флоренский П. Богословские труды. – М., 1980. – XVII. – С. 91–117.

В статье выявляется смысловое поле понятий «виртуозность», «виртуоз». Утверждается имманентное свойство явления виртуозности в музыкальном инструментализме как исполнительского комплекса теоретической, практической и онтологической «доблести».

Ключевые слова: музыкальный инструментализм, виртуоз, виртуозность, исполнительское мастерство.

The article reveals the semantic field of the concepts of «virtuosity», «virtuoso». Asserted an immanent property of the phenomenon of virtuosity in the musical instrumentalism as a performing complex of theoretical, practical and ontological «valor».

Key words: music instrumentalism, virtuoso, virtuosity, performing mastery.